

Готовська Наталія,

студентка 5 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **С. А. Яценко,**

кандидат філологічних наук, доцент.

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ
ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ-ДИЛОГІЇ
«СТЕЖКА В ТРАВІ»)**

У статті проаналізовано структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць та їх семантичну варіативність, уточнено поняття структурно-семантичної варіативності у фразеологічних одиницях, виділено основні лінгвістичні та контекстуальні чинники трансформацій.

Метою статті є дослідження структурно-семантичної варіативності фразеологізмів у романі-дилогії В. Шевчука «Стежка в траві», з'ясування їх специфіки та особливостей функціонування.

Під структурно-семантичною варіативністю у фразеологізмі розуміємо контекстуально детерміноване змінення семантики та структури фразеологічної одиниці на основі модифікації її зовнішньої або внутрішньої форми, яке використовується мовцем для найбільш адекватної передачі його думки й реалізації певної комунікативної мети.

Передумови зародження фразеології як науки заклав ще в ХІХ ст. український лінгвіст, літературознавець, фольклорист, етнолог О. Потебня, але як окремий мовознавчий розділ вона сформувалась у 40-х роках ХХ ст. Її становлення пов'язане з ідеями французького вченого Ш. Баллі, з дослідженнями Є. Поливанова, С. Абакумова, В. Архангельського, Г. Кузнєцової, О. Куніна, Л. Булаховського, В. Виноградова. Останньому належить найбільш детермінована класифікація стійких словосполучень за критерієм семантичної мотивованості їх компонентів (фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення).

Вивчення особливостей формування, організації та функціонування фразеологічної семантики уможливорює розуміння її природи та сутності, поглиблює осмислення закономірностей організації семантичної системи мови, її специфічних властивостей, що зумовлюють спроможність мови бути засобом пізнання та комунікації [5].

Аналіз структури фразеологічного матеріалу української мови показав, що за своєю будовою фразеологічні одиниці можна поділити на дві великі групи: фразеологізми, які структурно організовані за моделями речення, і фразеологізми, співвідносні за своєю будовою із словосполученням.

Враховуючи специфіку утворення, фразеологічні одиниці української мови цього типу можна класифікувати в основному на такі групи.

1. Фразеологічні одиниці, структурою яких є «прикметник» і «іменник». Велику кількість фразеологічних одиниць становлять моделі із прикметника та іменника, де граматично панівним виступає іменник, а

прикметник залежним, перебуваючи, як правило, у препозитивній позиції: «...її **кощаві руки** міцно огорнули мене» [7, с. 114], «...обличчя в нього було залите **червоною юшкою**» [7, с. 119], «...і я відчуваю **собачий голод**» [7, с. 122], «...виконувати й далі її доручення в такому **делікатному ділі**» [7, с. 124], «Їхав сюди із такою світлою і **чистою душею**» [7, с. 150], «...**порожня** в мене стає **голова**, отака.» [7, с. 160], «На нього раптом плюснуло **чорною хвилею**: що воно – туга чи зненависть» [7, с. 152], «Горбатий зустрів його **солодкою усмішкою** й блискучими очима» [7, с. 172].

Для компонентів цієї групи фразеологічних одиниць властиві форми роду, відмінка, числа, хоча за числами вони не завжди змінюються. У реченнях ці мовні одиниці виконують здебільшого функції підмета, додатка, або виступають іменною частиною присудка тощо: «Горбатий зустрів його **солодкою усмішкою й блискучими очима**» [7, с. 172], «... з пишною кучмою сивого волосся і гордим **орлиним носом**.» [7, с. 192], «...дівчинка заскочила за ріг і помчала до **чорного входу**.» [7, с. 231], «...дивився на Лебедиху **благим поглядом**.» [7, с. 273].

До фразеологічних одиниць моделі «прикметник+іменник» примикають фразеологізми, будовою яких є сполучення іменника із займенником та сполучення іменника з числівником: наш брат, всяка всячина, одним миром, один чорт, один одинцем.

2. Фразеологічні одиниці, структурою яких є «іменник+родовий відмінок іменника». Фразеологічні одиниці цієї структури є субстантивними функціями, вони співвідносні з іменниками: стражі закону, «...а що у вас є перед **стражами закону?**» [7, с. 214], палець о палець, «Мати брехати не стануть, а сама Валька **палець о палець** не вдаряла.» [8, с. 79], «Хочу тебе до **ума-розуму** довести.» [8, с. 87].

3. Фразеологічні одиниці, структурою яких є «іменник+прийменник+іменник». Структура цих фразеологізмів близька до попередніх, але вона в собі містить іменник та прийменниково-відмінкову форму іншого іменника. За значенням і синтаксичним функціонуванням ці фразеологічні одиниці також належать до іменних фразеологізмів: «...хоч і притиснуті вони були **плечем до плеча**» [7, с. 90], «...ледве зводимо **кінці з кінцями**.» [7, с. 111], «... що він у цій боротьбі чоловічого і жіночого єства поступово втрачає **рубіж за рубежем**». Ускладнюється ця модель укладанням прикметника, рідше займенника чи числівника, які вміщують у собі оцінку, характеризуючу ознаку. Не випадково ці фразеологічні одиниці широко використовуються майстрами художнього слова.

4. Фразеологічні одиниці, структурою яких є «прийменник+прикметник+іменник». Лексико-граматичне значення фразеологізмів цієї моделі за своїм функціонуванням співвідноситься із прислівниками, а тому можуть бути охарактеризовані як адвербіальні, що мають постійний порядок розташування компонентів, наприклад: «Стояла біля плити **в позі девок** і ображено копилила губу» [7, с. 104], «Дивився на нього на повні очі.» [7, с. 117], «...інтелігент **у першому коліні**.» [8, с. 290], «...то

тільки *про людське око* здавалося.» [8, с. 58], «...провести мого лебедонька *в останню путь*».

5. Фразеологічні одиниці, структурою яких є прийменниково-відмінкова форма іменника+прийменниково-відмінкова форма іменника. Фразеологічне значення цих виразів та їх синтаксична роль співвідносні з прислівниками. Іменники, що становлять компонентний склад фразеологічних одиниць або тавтологічно повторюються, або протиставляються як антонімічні: з ранку до вечора, слова не полова, «В мене, бра, слова не полова, по вітрі не віються.» [7, с. 163], останнього з останніх, «...але сьогодні Горбатого й справді посів біс, саме його, останнього з останніх, якому завжди випадало перед сильними схилитися.» [8, с. 12], голова не калоша, «...і в мене, коли хочете знать, голова не калоша.» [8, с. 75].

6. Фразеологічні одиниці, структурою яких є «дієслово+іменник з прийменником або без нього». Фразеологічні одиниці цієї структури є однією з найчисленніших груп в українській мові, оскільки дієслівно-іменні словосполучки були найпродуктивнішими щодо фразеологізації. За своїми граматичними ознаками фразеологізми в основному є співвідносними із дієсловами і в реченні виконують роль присудка: «Єдиний засіб самоутвердження в таких курчат – *ставати блазнем*» [7, с. 87], «Вітчим *спасмугував йому спину*» [7, с. 91], «Я *зціплював зуби* і йшов геть» [7, с. 95], «Мені в голові *гули вітри*» [7, с. 101], «Стояла у плити в позі девотки і ображено *копилила губу*» [7, с. 104].

Стрижневим у цих фразеологічних одиниць виступає дієслівний компонент. Постійного розташування порядку компонентів не спостерігається.

Поширеною є також ускладнена група фразеологізмів цього типу, коли при стрижневому дієслові залежними бувають два, а зрідка навіть три компоненти: розтає на серці крига, «у нього розтає на серці крига» [7, с. 122], облитий холодним потом, «Я лежав, облитий холодним потом» [7, с. 100], почати сипати жартами, «...а я знову почав сипати жартами» [8, с. 517].

Іменники-компоненти у дієслівних фразеологізмах, як правило, не змінюються за числами. Порівняймо такі приклади: узяти гору, прикусити язика, замилувати очі, брати ноги на плечі.

До дієслівних фразеологічних одиниць належать і такі структури, в яких стрижневий компонент – дієслово сполучається з інфінітивом, прикметником, займенником, прислівником, дієприслівником, наприклад: «Материні солодощі *стояли мені вперек горла*» [7, с. 109], «...а тоді милостиво *цідить крізь зуби*» [7, с. 153], «Пепа там, *стояв рачки*, обличчя в нього було залите червоною юшкою» [7, с. 119], «Похитувалися разом із трамваєм, і я *крадькома зирнув* у той бік» [7, с. 132], «Він *стрілив злякано* поглядом і на якийсь день припишк» [7, с. 181], «Обдумував цю думка на всі лади, але знову щось *ставало вперек горла*» [7, с. 177], «...і такі скрушно-лагідні нотки звучали в ньому, що він *скреготів люто* зубами, повертався і йшов геть.» [7, с. 173].

Дієслово-компонент для цих фразеологічних одиниць найчастіше виступає залежно від характеру висловлення, аналізуючи різні форми особи, числа, часу,

виду, способу. [3, с. 75]. Незначною щодо кількості є група фразеологізмів розмовного типу, в якій дієслово закріпилося у формі наказового способу: «Втечу – *і хай світ перекинеться*» [7, с. 150], «...не буде тобі з нею ніколи життя – *вбий це собі в голову*» [7, с. 277], «Скажете те, що мене інтересує, *і катіться під три чорти*.» [7, с. 281], «*І не темни* мені, Валь, бо я тебе наскрізь бачу.» [8, с. 38], «*Не тягни*, - сказав я, бо мені вже зуби заламало від його гри.» [8, с. 471].

Кількісно незначною є також група фразеологічних одиниць, у яких стрижневим компонентом виступає віддієслівна форма – дієприслівник: витріщивши очі, поклавши руку на серце, поставивши на коліна, пустивши під лоба очі, бровою не повівши, «І він вив, *пустивши під лоба очі* й моторошно...» [7, с. 263], «...стояв *широко розтуливши рота і вирячивши очі*» [7, с. 344], «...відповідаю я й *бровою не повівши*.» [8, с. 488];

дієприкметник: «ні бельмеса в тому *не тямлячи*» [7, с. 90], «І вона заговорила якось не так як завжди, *а хвилюючись і ковтаючи слова*» [7, с. 240], «І він *вив світлячи* більмами.» [7, с. 263], «...схопив відро й, *цокочучи* зубами, помчався по піску.» [8, с. 36], «Він спробував завести якісь балачки про це і з ним, *темно натякаючи*, що можна жити не так.» [8, с. 57], «...ледь не *крикнув* він, *червоніючи* як буряк.» [8, с. 92].

Маючи виразне емоційно-оцінне значення, фразеологізми цього типу використовуються для позначення психічного стану людини. Основною синтаксичною функцією дієслівних фразеологізмів є їх предикативна роль у реченні [1].

7. Фразеологізми, структуру яких становить одне повнозначне слово (прийменниково-відмінкові конструкції).

Ця група фразеологічних одиниць становить собою своєрідний розряд стійких виразів, які мають цілісне значення, хоч за структурою вони мають одне повнозначне слово, поєднуване із службовими словами. [1, с. 98 – 101]. Повнозначними словами в таких фразеологізмах можуть бути: «Ця пара була *не зі світу цього*» [7, с. 102], «...пішла на кухню, так і не роз'яснивши *нічого до пуття*» [7, с. 192], «То оце я гляділа, гляділа сім год – і *на дурняк*.» [7, с. 229], «...що тітка іншого способу здобути гроші не знає, бо *не ті вже літа*» [7, с. 240], «...в тому місці я зупинився *як укопаний*» [7, с. 344], «...батько шив все-таки його *на совість*.» [7, с. 355];

прикметники, займенники: не по собі, про себе, про мене, «А *про мене* хай би й була» [7, с. 213], липовий, «...зі свого боку він вдавав у моїх очах ледь не донжуана, але чудово знав, що донжуан він такий же *липовий*, як і я жонененависник.» [8, с. 418]; прислівник: просто так «Коли люди сходяться, то це не *просто так*.» [8, с. 452]; дієслова: «Даремно не дозволила мені з ним піти, – сказав я *для годиться*» [7, с. 376], «Горбатий *почесав* через верболози до човна.» [8, с. 32], «Дівчина *спалахнула*, я це увіч побачив.» [8, с. 413].

За останні роки визначилися різні аспекти дослідження фразеологічних одиниць цього типу: співвідносність їх із різними частинами мови, аналіз структурно-граматичних особливостей тощо. У своїх працях мовознавці звертають увагу на те, що подібні структури необхідно вводити до

фразеологічних словників. [2, с. 9].

Аналіз фразеологічного матеріалу дає підстави стверджувати, що фразеологічні одиниці цієї структури характеризуються своїм значенням, яке ідіоматичним і виникає в результаті метафоризації. Велика кількість виразів цього типу свідчить про продуктивність такого способу творення фразеологізмів. Подібні утворення В. В. Виноградов називає «граматичними ідіоматизмами». Фразеологічна одиниця утворюється з вільних прийменниково-відмінкових структур шляхом метафоризації, в результаті якої прийменники послабляють свої формотворчі функції, а повнозначне слово переосмислюється, набуває нового фразеологічного значення [2, с. 21].

8. Фразеологічні одиниці, що становлять собою конструкції з сурядними сполучниками. Характерною рисою цих структур є те, що компоненти, які з'єднуються сурядними сполучниками, виступають або як синонімічні, або як антонімічні. Компонентний склад їх рівнозначний і вживається за закріпленим порядком, який не змінюється. Найуживанішими сполучниками виступають такі: «З'явилося *ні сіло ні впало*, а Валька сам знаєш.» [7, с. 140], «...а колишня її подруга, яка *ні сіло ні впало* згадала про неї» [7, с. 191], не ягода і не малина, «...а сам знаєш свій характер. *Не ягода ти і не малина.*» [7, с. 178], «Заткнись, *бо пояса дам.*» [7, с. 430], хліб й картопля, «...тоді як він, його каліка-брат, перебивається на *хлібі й картоплі.*» [8, с. 22].

9. Фразеологічні одиниці, що становлять собою конструкції з підрядними сполучниками. Своєрідною рисою цієї групи фразеологічних одиниць є те, що стрижневим, тобто організуючим словом для них виступає сполучник, з якого вони починаються. За лексико-граматичним значенням ці мовні одиниці співвідносяться, як правило, з дієсловами, прислівниками або прикметниками і виконують відповідну синтаксичну роль у реченні [1]. За характером підрядного сполучника, яким починається фразеологічна одиниця, ці структури поділяються на дві великі групи: 1) **фразеологізми, які починаються допустовим сполучником хоч:** «...ти очі вилуплюєш – *хоч би палець об палець ударив*, у Вальки вітер і кавалери в голові.» [8, с. 24]; 2) **фразеологічні одиниці, організовані за допомогою порівняльних сполучників як, що, мов, немов, неначе, нібито, ніби:** «Хотіла, було розказати, *як приїхав, але його мов вітром здуло*» [7, с. 146], «І така в нього мар миза хитра, *що аж олія пливе*» [7, с. 168], «...жінка простувала за нею слідом, *як пес по сліді.*» [7, с. 229], «...але я людина обачна і, хоч змерз, *як цуцик...*» [7, с. 374], «Виглядаєш, *як нова копійка*» [7, с. 456], «*Як сніг на голову*» [7, с. 467]; 3) **фразеологічні одиниці, організовані за допомогою причинового сполучника щоб:** щоб очі не ставили, «*Це, щоб очі не ставили*, – пояснювала родичам Степаниха.» [8, с. 21]; «...засторога перед тим, *щоб не найшла коса на камінь.*» [8, с. 470], «...і скажи тим, хто хоч раз тебе зачепить, *що твій брат з такого шкуру спустить.* » [8, с. 503], «це для того, *щоб не вішав носа.*» [8, с. 515].

За моделлю ці фразеологізми нагадують підрядні речення, в результаті фразеологізації у більшості з них компаративна семантика настільки нівелювалася, що як порівняльні звороти вони можуть розглядатися в

діахронічному плані. За своїм призначенням певна частина цих фразеологізмів співвідноситься зі словом, наприклад: як сніг на голову – раптово, несподівано, як палець – самотній, як смола пристане – міцно.

Фразеологізми з підрядними сполучниками сприймаються і усвідомлюються як стійкі словосполучки чи речення. А це не означає, що всі вони мають саме таке походження, бо серед них є багато утворень, які виникли за моделями, по аналогії. [5, с.116].

10. Фразеологічні одиниці, структурою яких є «прислівник+займенник» : трохи того, «Ганина братова миттю зметикувала, що старий, певне, трохи того, тобто йому й досі ввижається його корова» [8, с. 7]; **«займенник +прийменник+займенник» :** «...коли вони ввечері залишалися сам на сам.» [8, с. 273]; **«прислівник +іменник» :** крізь зуби, «...проказала останнє речення крізь зуби: тяжко їй було.» [8, с. 340], всупереч волі, «Мала залізну вдачу і не терпіла, коли йшли всупереч її волі.» [8, с. 341].

Переважна більшість фразеологізмів цього типу вільно доповнюються другорядними членами речення і становить собою дієслівно-іменні сполучки, в яких іменник вжито у називному відмінку й узгоджується з дієсловом. Значно меншою є група фразеологізмів, структура яких складається з іменника та прикметника чи дієприкметника.

Подібні фразеологічні одиниці самі становлять собою **двоскладні речення або виступають складовими частинами складних синтаксичних структур**, виконуючи відповідні синтаксичні функції: «...хлопці пробували з неї дрочитися» [7, с. 85], «вони дрочать старих, калік, сліпих, вони регочуть, коли такий нещасний сторчує, – це якийсь первісний пережиток» [7, с. 86].

Другу групу фразеологічних одиниць становлять такі фразеологізми, будова яких співвідноситься з **односкладними реченнями**: «Десята вода на киселі» [79, с. 305], «Не мели дурниць!» [7, с. 384], «Весь потім зійшов.» [7, с. 399], «Шукав вітра в полі.» [7, с. 411], «Не такий дурний, – мовив Горбатий, – Знає, чия киця сало з'їла» [8, с. 14], «Не кричіть, в мене перепонки не залізні.» [8, с. 229], «Я душа не кам'яна, швидше паперова.» [8, с. 270], «...коли до рота не покладеш, не розжує і не ковтне.» [8, с. 405], «Воно сказати, – мовив він, - не святі горшки ліплять.» [8, с. 473], «...а що мені сидіть і ворон щитає.» [8, с. 475].

Окреме місце належить **вигуковим стійким виразам**, що становлять здебільшого емоційно-оцінне значення та виступають у ролі слів-речень або входять до складу якогось речення. В основному це фразеологічні сполучення типу: «– Щоб я здох! – закликаюся я. – Щоб землі наївся, щоб побив мене грім» [7, с. 104]; «На песю маму вона мені тра!» [7, с. 289], «...ось хрест святий» [7, с. 263], «...а завбачно обійти похмурого чолов'ягу, **як то кажуть**, десятою дорогою.» [8, с. 176], «Та пропади я пропадом!» [8, с. 178], «Тіпун тобі на язик!» [8, с. 180], «Чиста робота!» [8, с. 191], «Ясна річ!» [8, с. 423], «А хвороба його чиста знає.» [8, с. 492]. Такими є основні структурні типи фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови.

У мові романі-діалогії «Стежка в траві» є велика кількість фразеологічних варіантів та індивідуально-авторських перетворень. У фразеологічних зворотах

Валерій Шевчук найчастіше використовує такі структурні перетворення, як заміна компонентів чи випущення, поширення лексичного складу, контамінація чи руйнування структури фразеологічної сполуки.

Частіше для утворення фразеологізмів використовується заміна та поширення: «Це діло, можна сказати, тонке» [7, с. 203]; «...і червоною квіткою полум'яніли в неї уста – були червоні» [7, с. 229]; «От тобі й маєш, хе-хе, було все, а тепер ковальський пшик!» [7, с. 260].

Прикладом контамінації є фразеологізми: «Це розумному розтлумачиш, – схлипнула Ганя, – а в дурного ворони чубляться...» [7, с. 160]; «Там, де двоє, третій прохарчується» [7, с. 239]; «В ім'я того ж закону» [7, с. 239]; «Щоб я не совала носа, куди мені не належить» [7, с. 252]; «От тобі й маєш, хе-хе, було все, а тепер ковальський пшик!» [7, с. 260]; «Чуже лихо не болить...» [7, с. 288].

Поряд із поширенням компонентів фразеологічної одиниці чи всього її складу, об'єднанням кількох фразеологізмів широко відоме скорочення, тобто зменшення числа компонентів (еліпсис): *заварити кашу* (заварив кашу, то й розхльобуй), *моя хата скраю* (нічого не знаю), *всунути носа* (не сунь носа до чужого проса) [4].

Досить широко, особливо в мові художньої літератури, використовують індивідуально-авторські, або оказіональні, варіанти фразеологізмів, розраховані насамперед на стилістичний ефект. Різноманітні трансформації фразеологічних одиниць збагачують словниковий склад мови, є окрасою художнього твору. Найважливішою функцією трансформованих стійких сполучень слів є створення емоційної, експресивної виразності, що посилює аргументацію, переконання [6].

Прикладами індивідуально-авторських фразеологізмів є: «Поганих курчат заклівають, чи не так ?» [7, с. 87] – слабким немає місця в цьому світі; «...я був кріпильною дошкою для цієї пари...» [7, с. 109] – поєднував пару, не дозволяв розійтися; «І сили моєї – що з маку витрушеної уже голівки» [7, с. 115] – сили моєї дуже мало; «...обличчя в нього залите було червоною юшкою» [7, с. 117] – обличчя було в крові; «...він усе-таки пустив у світ...» [7, с. 120] – дозволив народитися; «А його ніби шнурком туди тягне» [7, с. 146] – відчуває постійну необхідність в спілкуванні; «Відчув, як наливається буряковим соком, а пальці його мимоволі стискаються в кулаки» [7, с. 148] – пояснено стан наростаючого почуття злості у людини.

Мовні одиниці є найрізноманітнішими за своєю будовою та можуть виступати в ролі головних і другорядних членів речення або в ролі цілого речення. Незалежно від структури фразеологізми за значенням і синтаксичною функцією співвідносяться з тими чи іншими частинами мови. Як показали спостереження, найпоширенішими є дієслівні, іменні та прислівникові фразеологізми. Аналіз структурних типів фразеологічних одиниць свідчить не лише про їх різноманітність, але й про специфіку, своєрідність і неповторність фразеологічного матеріалу української мови.

За допомогою поєднання різних стилістичних прийомів у творенні фразеологізмів Валерій Шевчук детально охарактеризував емоційну насиченість подій у творі. Широко використана варіативність, де зі зміною одного чи двох

компонентів зміст фраземи не змінюється, та індивідуально-авторські перетворення, що деталізують образ. Окрім використання класичних прийомів творення (лексичної заміни та випущення, розширення за допомогою уточнення компоненту, експлікації, контамінації, еліпсису, використання зменшено-пестливих та збільшено-згрубілих форм компонентів), автор поєднав випущення та заміну, заміну та поширення, контамінацію та поширення і т.н., що вдало проілюстровано прикладами з роману.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія: [Навч. посібник для філол. фак. ун-тів]. – 2-ге вид. – Х.: Вища шк. Вид-во при ХДУ, 1988. – 134 с.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Х.: Вид-во при Харк. ун-ті, 1987. – 136 с.
3. Виноградов В. В. Основное понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. – Л., 1946. – С. 61.
4. Коваль А. П. Слово про Слово. – К.: Рад. школа, 1986. – 384 с.
5. Коломієць Л. І. О. О. Потебня – дослідник української фразеології // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки: Тези респ. наук. конф. – Х., 1985. – С. 76-77.
6. Ужченко В. Д. Вчення О. О. Потебні про внутрішню форму слова і фразеологія // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філол. науки: Тези респ. наук. конф. – Х., 1985. – С. 82-83.
7. Шевчук В. Стежка в траві. – Х.: Фоліо, 1994. – Т. 1. – 497 с.
8. Шевчук В. Стежка в траві. – Х.: Фоліо, 1994. – Т. 2. – 527 с.